

وحدت وجود در منظومه‌های امیر خسرو دهلوی در تبیین اصل وحدت و کثرت معماری مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان

چکیده

امیر خسرو دهلوی بی‌تردید بزرگ‌ترین شاعر پارسی‌گوی هند و یکی از شاعران شیرین‌سخن و نیرومند فارسی است که آثار وی به واسطه معانی آشنا که ارباب عشق و محبت بر حسب ذوق و وجدان خود آن را درمی‌یابند مقبول همه کس افتاده است. وحدت وجود به عنوان یکی از اصول جهان‌بینی عرفانی، موضوعی است که امیر خسرو دهلوی در اشعارش به آن پرداخته و با استمداد از زبان تمثیل مسئله وحدت وجود را بیان کرده و رویکردی همه‌جانبه به آن دارد. عارفان آنچه دیده و تجربه کرده‌اند را تعبیر می‌کنند. با در نظر گرفتن چگونگی شناخت خداوند که تنزیه به‌همراه تشبیه است و نیز مراتب توحید نظری و عملی و رسیدن به مرتبه‌ای از شناخت که همه چیز از خدا و به‌سوی اوست. با توجه به رابطه خدا و عالم که نه بر اساس علیت، بلکه مبتنی بر تجلی است، عارفان مسلمان به مسئله وحدت وجود وقوف یافته و آن را با تعبیر مختلفی بیان می‌کنند. این پژوهش درصدد بررسی این موضوع در آثار این شاعر بوده تا ضمن کشف عناصر وحدت وجود به کار رفته در آثار این شاعر به ارزیابی آن‌ها بپردازد. از سوی دیگر مسئله محدث وجود به‌عنوان یکی از انگاره‌های مربوط به فرهنگ مذهبی در معماری مساجد نیز جایگاه ویژه‌ای دارد. در این پژوهش به وحدت و کثرت در معماری مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان نیز پرداخته شده است. پژوهش حاضر که به روش توصیفی و تحلیل انجام شده است حاکی از این است که اصل وحدت وجود در ادبیات امیر خسرو دهلوی و معماری مسجد شیخ لطف‌الله نقش محوری دارد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی وحدت وجود در منظومه‌های امیر خسرو دهلوی.
۲. بررسی اصل وحدت و کثرت معماری در مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان.

سؤالات پژوهش:

۱. جایگاه وحدت وجود در منظومه‌های امیر خسرو دهلوی چگونه است؟
۲. جایگاه اصل وحدت و کثرت معماری در مسجد شیخ لطف‌الله چگونه است؟

کلیدواژه‌ها: مفاهیم غنایی، وحدت وجود، امیر خسرو دهلوی، معماری، مسجد شیخ لطف‌الله.

مقدمه

تعاریف و تفاسیر متفاوتی از وحدت وجود توسط طرفداران، مخالفین و اخیراً شرق‌شناسان غربی داده شده است. محمد غزالی می‌فرماید: «هیچ موجودی غیر از خداوند نیست ... وجود فقط به یکتا حقیقی متعلق است» (پورجوادی، ۱۳۵۸: ۱۰۴) از ابوالعباس قصاب (قرن چهارم) سخن مشابهی نقل شده است: «در دو عالم به جز پروردگار من وجود ندارد و همه‌ی موجودات غیر از وجود او معدوم هستند.» (عین‌القضات، ۱۳۴۱: ۲۵۶). «وحدت وجوده»: [وَدَّ تِ وَ] (ترکیب اضافی، مرکب) (اصطلاح صوفیه) موجودات را همه یک وجود حق سبحانه و تعالی دانستن و وجود ماسوی را محض اعتبارات شمردن چنانچه موج و حباب و گرداب و قطره و ژاله همه را یک آب پنداشتن» (لغت‌نامه دهخدا، ذیل وحدت). ابن عربی در توصیف وحدت وجود بیان می‌کند: «عین وجود یکی است اما احکام آن متعدد هستند. (عین-الوجود واحد و الاحکام مختلفه» (ابن عربی، فتوحات مکیه: ۵۱۷).

نظریه «وحدت وجود» که توسط عارفان و هنرمندان مسلمان مطرح شده است، در ابیات و آثار هنری منسوب به آن‌ها، به‌آسانی قابل‌درک است. این نظریه بر مبانی مبتنی است که ایشان آن‌ها را به‌خوبی شرح داده تا فهم آن ممکن گردد. این نظریه با استناد بر مبانی دینی به‌گونه‌ای بیان شده است که منطبق بر اصل توحید باشد؛ درحالی‌که اندیشه‌هایی چون حلول و اتحاد، کفرآمیز است. اما وحدت وجود عین توحید است. این اصل در آثار هنری چون معماری نیز نمود واضحی دارد و بسیاری از تحلیل‌گران و نظریه‌پردازان سنت‌گرا، بسیاری از عناصر موجود در معماری مساجد را نمادی از وجود اصل وحدت می‌داند. در این پژوهش، مقوله وحدت وجود. در آثار امیرخسرو را مورد بررسی قرار می‌دهیم. وحدت حق از مهم‌ترین مباحثی است که در عرفان از دیرباز مطرح بوده است؛ این اندیشه سترگ در اشعار امیرخسرو نمود خاصی دارد و این شاعر با شهودی عاشقانه به وحدت حق دست یافته نگارنده در این پژوهش درصدد بررسی این موضوع در آثار این شاعر بوده تا ضمن کشف عناصر وحدت وجود به‌کار رفته در آثار این شاعر به ارزیابی آن‌ها بپردازد.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است اما اثر متعددی به مسئله وحدت و کثرت در معماری مسجد شیخ لطف‌الله پرداخته‌اند که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. دواتگر (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «وجود اصل وحدت و کثرت در معماری اسلامی نمونه موردی مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان» کوشیده تا به انگاره‌های وحدت و کثرت در فرهنگ اسلامی و بازتاب آن در معماری اسلامی بپردازد. مصطفی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «رسیدن از کثرت به وحدت در گنبد بناها (نمونه موردی گنبد

مسجد شیخ لطف‌الله» مسئله وحدت و کثرت را تنها در گنید مسجد شیخ لطف‌الله بررسی کرده است. با این تفاسیر پژوهش حاضر بر آن است تا با روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به بررسی این موضوع بپردازد.

نتیجه‌گیری

امیر خسرو برای رسیدن به مرحله وحدت وجود ماترک تعلقات مادی و ریاضت کشیدن را پیشنهاد می‌کند و معتقد است هر کس که جلوه‌ای از جمال یار را می‌بیند عقلش شوریده می‌گردد و خویش آشفته. پس معشوق را جويا و دکانش ویران می‌شود و سرانجام عشق را با خویش هم‌خانه می‌بیند و زخمی عمیق بر جان خویش احساس می‌کند و افتراق و جدایی از بین می‌رود و کلکم نوراً واحد می‌گردد. اگر عشق یار شود سود و زیان و دکان و سرمایه به هیچ نی‌رزد؛ یعنی آن جنبه از وجود انسان که مطلقاً در حصار ماده است از وجود انسان رخ می‌بندد و فرد دل‌باخته، فنا را سر انجام وحدت می‌داند و توحید به وحدت وجود می‌انجامد و این میسر نخواهد بود مگر در نیستی و فنا. آتش دوری از محبوب سوزاننده‌تر از آتش دوزخ است ترس و وحشتی که از هجران دست می‌دهد باعث می‌شود هر لحظه از حضور را دریابد و چشم از نگاه پرجذبه محبوب بردارد امیر خسرو عاشق دلخسته را به شاخه‌ای بریده و جدامانده از درخت تشبیه می‌کند که بهارودی برایش فرقی نمی‌کند. شاعر مسئله وحدت وجود را با اصطلاحات و رموز عشق مجازی به کار می‌برد زیرا معتقد است فهم این مسائل کار هر کس نیست و در صورت التزام بایستی با زبان خاص بیان و با درکی مخصوص به خود دریافت گردد. آنجاکه بیم کج‌فهمی عوام هست باید دم از سخن فردیست. برخلاف سایر تعلیمات امیر خسرو که در طول زمان تغییر پذیرفته و تحول یافته، اندیشه وحدت وجود در اندیشه وی تغییر نپذیرفته است. شاعر موضوع وحدت وجود را با شیوه‌ها و روش‌های گوناگون در غزلیات، قصاید، رباعیات و سایر قالب‌های شعری و آثار دیگرش بیان می‌کند. در بررسی جزئیات معماری مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان نیز در معماری گنید، در تزئینات اسلیمی، کتیبه‌ای و کاشیکاری به صورت آشکاری می‌توان جلوه‌های وحدت و وحدت در عین کثرت را مشاهده کرد.

فهرست منابع و مآخذ

- ابن عربی، شیخ محی‌الدین، (بی‌تا). فتوحات مکیه، بیروت.
- احمدی گیوی، حسن و انوری. (۱۳۸۴). حسن، دستور زبان فارسی ۱، تهران: انتشارات فاطمی.
- اصغری بایقوت، یوسف و ذوالفقاری، محسن. (۱۳۸۸). ت «حلیل عناصر داستانی مثنوی جمشید و خورشید»، مجله اندیشه‌های ادبی.
- امیرخسرو، خسرو بن محمود. (۱۳۸۱). دیوان کامل با مقدمه مرحوم سعید نفیسی، تهران: علمی.
- امیرخسرو، خسرو بن محمود. (۱۳۶۲). خمسه، تهران: نشر شقایق.
- پارساپور، زهرا. (۱۳۸۳). مقایسه زبان حماسی و غنایی با تکیه بر خسرو و شیرین و اسکندرنامه نظامی، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- پورجوادی، نصرالله. (۱۳۷۲). «داستان عشق»، فصلنامه هستی، شماره مسلسل ۱، تهران.
- حق‌بین، فریده. (۱۳۸۲ و ۱۳۸۳). «بررسی ساخت‌های نامتعدی در زبان فارسی، نشریه علوم انسانی دانشگاه الزهراء، شماره ۴۸ و ۴۹، ۲۲-۱۲.
- حاج‌وزیری، علیرضا؛ گودرزپروری، پرناز؛ بنی‌اردلان، اسماعیل. (۱۴۰۰). «تحلیل مقایسه‌ای پیکره مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان با مسجد سلطان احمد در استانبول (بر مبنای رویکرد کالبد محور)». فصلنامه علمی هنر اسلامی، پذیرفته شده انتشار آنلاین.
- ذاکری کیش، امید. (۱۳۹۵). «نقد و بررسی نظریه ادبیات غنایی در ایران (با تکیه بر ادبیات پیش از اسلام)»، جستارهای ادبی مجله علمی پژوهشی، شماره ۱۹۴، ۵۵-۳۴.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، زیر نظر دکتر محمد معین، تهران: سازمان لغت‌نامه.
- دهقانی، محمد. (۱۳۷۸). وسوسه عاشقی (بررسی تحول مفهوم عشق در فرهنگ و ادبیات ایران). تهران: جوانه رشد.
- دهلوی، امیرخسرو. (۱۳۸۱). دیوان کامل امیر خسرو. با مقدمه مرحوم سعید نفیسی. تهران: علمی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۶). دنباله جستجو در تصوف ایران. چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- ژوزف، ادوارد. (۱۳۷۱). هفت‌بند نای، تهران: اساتید.
- سجادی، سید ضیاء‌الدین. (۱۳۸۸). مقدمه‌ای بر مبانی عرفان و تصوف، تهران: سازمان سمت.
- سجادی، سیدجعفر. (۱۳۶۳). فرهنگ لغات و اصطلاحات عرفانی، تهران: طهوری.

- شمسیا، سیروس. (۱۳۷۰). سیر غزل در شعر فارسی. چ چهارم، تهران: فردوس.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۰). تاریخ ادبیات در ایران (جلد سوم، بخش دوم)، تهران: نشر چاپخانه تابش.
- علوی‌مقدم، محمد و همکاران. (۱۳۹۲). معانی و بیان، چاپ دوم. تهران: سمت.
- عبادیان، محمود. (۱۳۸۶). درآمدی به سبک و سبک‌شناسی در ادبیات، تهران: جهاد دانشگاهی.
- غزالی، احمد. (۱۳۶۸). سوانح، به تصحیح هملوت ریتز زیر نظر نصرالله پورجوادی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- فیض کاشانی، ملامحسن. (۱۳۲۵). رساله مشواق، تصحیح حسن بهمنیار، تهران: بی‌نا.
- گلزار، شب‌نم. (۱۳۹۴). «مسجدد شیخ لطف‌الله، یادگاری کم نظری از دوران صفوی». رشد آموزش هنر، شماره ۴۱، ۵۱-۵۳.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۴)، آشنایی با علوم اسلامی، ج دوم، چاپ ۱۵، تهران: صدرا.
- مؤتمن، زین‌العابدین. (۱۳۷۱). تحول شعر فارسی، چ چهارم، تهران: طهوری.
- محمدپور، محمدامین؛ بابا صفری، علی‌اصغر و خانی، نرگس. (۱۳۹۶). «مقایسه تحلیلی مناجات‌های خمسه نظامی و امیر خسرو دهلوی»، مقاله، دوره ۷، شماره ۲۳، ۲۰-۹.
- ناظری، افسانه؛ حسینی، مهدی؛ رزم‌خواه، حسن. (۱۳۹۷). «تحلیل مضمون عاشقانه چند نگاره از رضا عباسی با تأکید بر اثر «بانوی خیال‌پرداز» بر مبنای آرای صدرالمآلهین»، فصلنامه علمی هنر اسلامی، دوره ۱۴، شماره ۲۹، ۳۱-۴۴.
- همدانی، عین‌القضات. (۱۳۴۱). تمهیدات، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.